

İMAMU'L-HAREMEYN EL-CÜVEYNÎ'YE GÖRE HABER VE ÇEŞİTLERİ -EL-BURHÂN FÎ USÛLÎ'L-FIKH İSİMLİ ESERİ BAĞLAMINDA-*

Mehmet Sait UZUNDAĞ**

Öz

Haber, bir bilgi elde etme vasıtası olarak başta hadis olmak üzere kelam, tarih, mantık ve fıkıh usûlü gibi farklı disiplinlerin konusu olmuştur. Hadis ilminde haberin önemszenmesi ve neredeyse hadisin eş anlamlısı olarak kullanılması, bu ilmin habere dayanması diğzer bir deyişle Hz. Muhammed'in söz, fiil ve takrirlerinin insanlar tarafından aktarılmasına ve bu bilgilerin sözlü rivayet yoluyla bilinebilmesine dayanmasından dolaydır. Bu yönüyle haber, hadis ilminin en önemli konularından birisini teşkil etmektedir. Bu arada haberin epistemolojik açıdan hem fıkıh usûlü literatüründe hem de hadis usûllerinde incelendiğı görölmektedir. Dolayısıyla haber konusu, hem muhaddisler hem de fakihler açısından önemi haiz bir meseledir. Fıkıh ve hadis usûlcüleri haberleri kendi metodolojileri bağlamında ele almış ve konuyu değerlendirmeye tabi tutmuşlardır.

Muhaddislerin haber konusunu usûllerinde birkaç sayfada ve yüzeysel olarak ele almalarına mukabil, fıkıh usûlü alimlerinin konuya daha ciddi bir şekilde yaklaştıkları, ilgili konuları irdelerken daha çok tahlil ve tenkit yöntemine başvurdukları görölmektedir.

Fıkıh usûlcüleri hadis/sünnet konularını haber teorisi içinde ele almış, âhâd ve mütevatir haberleri; kabulünün gerekliliğı ve delilleri ayrıca bilgi ve amel yönünden değeri açısından inceleyerek uzun mülahazalarda bulunmuşlardır.

Bu bağlamda önemli bir Eş'arî kelamcısı ve Şaffî fakihi olan ve adı İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdümelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nîsâbü'rî (v. 478/1085) olan Cüveynî, özellikle fıkıh, usûl-i fıkıh, kelâm, tefsir ve hadis alanlarındaki çalışmalarıyla tanınmış; bunlardan özellikle kelâm ve usûl-i fıkıh ilimlerinde otorite kabul edilmiştir. Biz de Onun şaffî mezhebi usûlcüsü olarak onun ilgili konulara yaklaşımını meşhur usûl eseri olan el-Burhân fî usûlî'l-fikh bağlamında inceleyecek ve değerlendirmeler eşliğinde bir sonuca varmaya gayret göstereceğiz.

Anahtar Kelimeler: Haber, Hadis, Cüveynî, Burhan

KHABAR İTS TYPES ACCORDING TO İMAM AL-HAREMEYN AL-JUWAYNI –WITHIN THE CONTEXT OF HIS WORK TITLED “AL-BURHAN FÎ USÛL AL-FIQH”

Makale gönderim tarihi: 24.12.2017, kabul tarihi: 12.04.2018

Doi: 10.26791/sarkiat.370503

* Bu çalışma 14-17 Eylül 2017 tarihlerinde Diyarbakır'da düzenlenen “Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi”nde sunulan “İmamü'l-Haremeyn Cüveynî'ye Göre Haber Ve Çeşitleri -el-Burhân fî usûlî'l-fikh İsimli Eseri Bağlamında” adlı tebliğın gözden geçirilerek genişletilmiş halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, sait_uzundag@hotmail.com

Abstract

The khabar is the subject of different disciplines such as hadith, history, logic and Usûl al-Fiqh as a means of obtaining information. The use of news in the knowledge of hadith and almost the use of the hadith as synonyms, Muhammad 's words, deeds, and their imperatives are transmitted by people and their knowledge can be known through verbal narration. In this respect, the news topic constitutes one of the most important topics of the hadith. In this context, the news is examined both epistemologically in the fiqh periodical literature as well as hadiths. In this respect, news is a matter of great importance both in terms of muhaddis and jurists. Fiqh and hadith instruments have handled the news in the context of their methodology and have evaluated it.

However, it is seen that the correspondents in several pages in the method of news and in the fiqh studies which they deal with superficially refer to the more analytical and criticism methods when examining the related issues which they are more serious about the issue.

Fıkıh processes use hadith / circumcision issues by using news texts, news of worship and mutawatir; the necessity of acceptance, the evidence of acceptance, and the value in terms of information and conduct

In this context, an important Eş'arî theologian and the full name of the Shafi'i Faqi, Imam al-Haremeyn Abu'l-Meali Ruknuddin Abd al-Melik b. Abdillah b. al-Cüveynî et-Tâi en-Nîsâbûrî (d. 478/1085), Cüveynî devotes most of his time to reading, writing and writing activities due to the great love he has had against love He is particularly known for his works in the fields of fiqh, usûl-i fiqh, kelâm, tafsir and hadith; especially in the fields of theology and the law of jurisprudence. We will examine his approach to the subject of Shafi'i sectarianism and related issues in the context of al-Burhân fi usu'l al-fiqh, a well-known work of art, and endeavor to reach a conclusion in the context of the evaluations.

Keywords: Khabar, Hadith, Juwayni, al-Burhan

Giriş

Bilginin araçlarından biri olarak Kabul edilen haber¹ kelim ilmi açısından olduğu kadar hadis ilmi açısından da önemlidir. Ancak haber konusunun epistemolojik açıdan hem fıkıh hem de hadis usûlü literatürlerinde incelendiği görülmektedir. Bu yönüyle haber konusu hem muhaddisler hem de fakihler açısından önemi haiz bir meseledir. Fıkıh ve hadis usûlcüleri haberleri kendi metodolojileri bağlamında ele almış ve konuyu değerlendirmeye tabi tutmuşlardır.

Hadis/sünnet konularını hadis usûlcülerinin ele alış biçimiyle fıkıh usûlcülerinin ele alış biçimi birbirinden oldukça farklı olmuştur. Hadis usûlcüleri konuları hadis

¹ Kelami ve ilmi endişelerle değişik haber tanımları ortaya çıkmıştır. En çok kabul edilen haber tanımlarına göre haber; "doğrudur veya yalandır şeklinde bir nitelendirme yapılabilecek olan sözdür" veya "kendisinde teklif (yükümlülük getirme) manası bulunmayan kelimdir." Ayrıntılar için bk. Alaüddin es-Semerkandî, *Mizânü 'l-Usûl fi Netâicil Ukûl*, I-II (Thk. Abdülmelik Abdurrahman es-Sa'di), Mekke, 1404/1984, II, 613-614; Âmidî, *el-İhkâm fi Usûli'l-ahkam*, I-IV, Riyad, 2003, II, 7-18; Cürcânî, *et-Ta'rifat* (Thk. İbrahim el-Ebyârî), Dâru'l-Kütübi'l- Arabî, Beyrut, 1405, s. 129; İbn Dureyd, *Cemheretü'l-lüğa*, Darü Sadır, Beyrut. ts. I, 233; İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, Daru Sadır, Beyrut, ts. "h.b.r." md.

lafzını kullanarak ele almışlar ve daha çok hadisleri tanımlama ve sınıflandırma işiyle uğraşmışlardır. Hadislerin zayıf ve sahih olanlarını birbirinden ayırmada temel çıkış noktaları, isnada ve râvilerin durumlarına ait değerlendirmeler olmuş, bunun sonucunda da isnad ve râvilerle ilgili geniş bir mâlumat oluşturmuşlardır. Bununla birlikte muhaddisler, genel olarak hadisin doğruluğunu râvilerinin güvenilir olmasına ve durumuna göre belirleyen bir yaklaşımı benimsedikleri için, hadislerin Peygamber'e ait olup olmadığını tespit etmek için cerh ve ta'dîl yöntemlerini geliştirmişlerdir. Fakat muhaddislerin geliştirdikleri cerh ve ta'dîl yöntemleri, hadisin kendisi yani metni ile ilişkili olmayıp, onu aktaranın/ravinin nitelikleriyle ilişkilidir.²

Fıkıh usûlcüleri hadis/sünnet konularını haber teorisi içinde ele almış, âhâd ve mütevatir haberleri; kabulünün gerekliliği, kabulünün delilleri, bilgi ve amel yönünden değeri açısından inceleyerek uzun mülâhazalarda bulunmuşlardır. Hadis usûlü kitaplarında³ birkaç sayfayı aşmayan, yüzeysel ve metodolojinin en önemli kısmı olarak değil, sadece sahihayn hadisleri bağlamında ele alınan hadislerin konusu, bilgi değeri üzerinde durulmuştur. Buna karşılık, fıkıh usûlü literatürüne bakıldığında ise, kategorik olarak hadisler dahil, her türlü rivayetin içinde yer aldığı ahbâr (haberler) konusunun, epistemolojik açıdan derin, geniş ve ciddi biçimde⁴ ele alındığı görülür.⁵

Fıkıh Usûlcüleri, ibadetlerin hükmü ile şekilleri hakkındaki haberlerin delil olarak kullanılması hususunda mütevatir haber ve ahad haber konusunu detaylı bir şekilde incelemişlerdir. Genel olarak usûlcülere göre mütevatir haber kesin bilgi ve amel ifade etmesine karşın, ahad haber kesin bilgi ifade etmez fakat amel ifade eder.⁶ Usûlcülerin, haber-i vâhidi doğruluğu ve yanlışlığı kendisinde bulunduran haber olarak kabul ettiklerinden, haberdeki doğruluk ihtimalini dikkate almakta ve buna ilişkin olarak da amel ifade etmesi gerektiğini ileri sürmektedirler.

1. Haberin Anlamı

1.1. Haber Sözcüğünün Anlamı

Türkçe'de kullanılan haber sözcüğü Arapça'dan dilimize geçmiştir. Türkçe sözlüklerde "bir olay, bir olgu üzerine edinilen bilgi"⁷ olarak tanımlanan haber sözcüğü yerine "salık" sözcüğü de kullanılmaktadır ki, bu kullanım

² Özden Kanter Ekinci, Haberin Bilgi Değeri, *Kelam Araştırmaları* 7:1 2009, s.150.

³ Mütakaddimûn dönemi Hadis Usûlü kitaplarından olan er-Râmürmüzî (ö.360/971)'nin el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâî, Hâkim en-Nisâbûrî (ö.405/1014)'nin Ma'rifetu ulûmi'l-hadîs adlı eseri ile müteahhirun döneminin en önemli eseri sayılabilecek İbnü's-Salâh eş-Şehrizûrî'nin (ö.643/1245) Ulûmü'l-hadîs'inde "haber" konusu ele alınmazken; Hatîb el-Bağdâdî (ö.463/1071) el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye isimli eserinde haber konusu işlenmiştir. Geniş bilgi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, I-II, (Thk. Mâhir Yâsin el-Fahl), Daru İbni'l-Cevzi, Kahire, 1432, I, 108-135; II, 257-267

⁴ Örneğin Sem'ânî eserinde haber konusu ve ilgili meseleleri detaylı bir şekilde incelemiştir. Geniş bilgi için bkz. Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed Sem'ânî, *Kavâtu'u'l-edille fî Usûli'l-Fikh*, I-V, nşr. Abdullah b. Hâfız b. Ahmed el-Hakemî, Mektebetü't-Tevbe, Riyâd, 1998, II, 226-516; III, 3-58

⁵ M. Hayri Kırbasoğlu, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, Ankara, 2002, s. 52.

⁶ Gazzâlî, Ebû Hâmid, *Mustasfa* (İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi), I-II (Trc. Yunus Apaydın), Kayseri 1994, I, 219.

⁷ Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, I-II, Ankara, 1988, I, 591.

yaygınlaşmamıştır. Arapça’da haber sözcüğü ile birlikte “nebe” sözcüğü de kullanılmaktadır. Dilciler arasında bu iki sözcüğün eş anlamlı olduğunu söyleyenler olduğu gibi, bu sözcüklerin anlamları arasında farklılıklar olduğunu söyleyenler de vardır.⁸ Bu sözcüklerin anlamları arasında ayırım yapanlara göre, haber sözcüğü daha genel bilgiler için kullanılmakta iken nebe sözcüğü önemli olayları aktaran haber anlamındadır.⁹ Terim olarak bir tanıma göre “bir haber vereni gerektiren söz”¹⁰ başka bir tanıma göre ise “doğru ve yalanın girebildiği söz”¹¹dür.

Haber, bir bilgi elde etme vasıtası olarak tarih, mantık, hadis gibi farklı disiplinlerin konusu olmuştur. Haberin bir bilgi vasıtası olarak kullanıldığı disiplinlerden biri de Hadis’tir. Zaman zaman haber ile hadis arasındaki farklar göz ardı edilmekte ve birbirlerinin yerine kullanıldıkları görülmektedir.¹² Bundan dolayı öncelikle haber ve hadis arasındaki farklılıklara değinmek gerekir. Hadis ile haber arasında hem kapsam hem de nitelik yönünden farklar vardır. Kapsam yönünden ele alındığında hadis, Hz. Peygamber’den aktarılan her türlü söz, davranış ve takriri içerir.¹³ Buna karşılık haber, Hz. Peygamber dâhil diğer insanlardan aktarılan sözleri içerir. Bu anlamda haber ile hadis arasında bir umum-husus ilişkisinin olduğundan söz edilebilir.¹⁴ Öte yandan hadis ile tarihsel haber arasında niteliksel bir fark da vardır. Hadis bir olayla bizatihi bir olay olduğu için nadiren ilgilenir ve normal olarak zaman ya da yer bile belirtmez. Onun amacı bir dini öğretiyi iletmek ve bu öğretinin peygambere aidiyetini ortaya koymaktır. Buna karşılık tarihsel haber, bazı hukuki ve teolojik imalar taşıya bile, açık amacı bir somut olay hakkında bilgi aktarmaktır.¹⁵ Cüveynî de usûlünde usûlcülerin ravilerin Hz. Peygamberden rivayet ettikleri şeyler için neden haber kelimesi kullandıklarını irdelerken hepsinin dayandığı şeylerin -ki bu gerek vacip olsun gerekse de nehy olsun -haber olduğunu, Hz. Peygamberin müstakil bir emredici olmadığını gerçek emredenin Allah olduğunu, Hz. Peygamberin de Allah’tan gelen emri haber verdiğini, yine hadisleri nakleden ravilerin naklettikleri hadisler için haber kelimesini kullandıklarını, ravileri “ahberena”, sahabenin de ahberena lafzı yerine “emara rasul”¹⁶ lafzını kullandıklarını söylemiştir.

Bu bağlamda bu çalışmada Cüveynî’nin şafii mezhebi usûlcüsü¹⁷ olarak haber ve çeşitlerine¹⁸ yaklaşımını meşhur usûl eseri olan “el-Burhân” özelinde inceleyecek

⁸ Zemaşerî, Mahmûd b. Ömer, *Esâsu’l-Belâğa*, (Thk. Abdurrahim Mahmûd), Beyrut, ts. s. 442

⁹ İsfehâni, Râğîb, *el-Müfredât fî Garîbi’l-Kur’ân*, İstanbul, 1986, 762.

¹⁰ Eyyüb Musa Ebu’l-Bekâ el-Kefevî, *Külliyâtü ebi’l-Bekâ* (neşr. Adnan Derviş- Muhammed el-Mısri) Beyrut, 1413/1993, s. 414.

¹¹ Muhammed b. Tayyib el-Bâkılânî, *Kitabu Temhîdu’l-evâil ve telhisu’d-delâil* (nşr. İmaduddin Ahmed Haydar), Beyrut, 1987 s. 30-31.

¹² Cemalettin Erdemci, Kelam İlminde Haberin Epistemolojik Değeri, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2006, cilt: VI, sayı: 1, s.156.

¹³ Talat Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, Ankara, 1993, s.15.

¹⁴ Haber ve hadis/sünnet arasındaki ilişki için bk. Hansu, Hüseyin *Mutezile ve Hadis*, Ankara, 2004, s. 103 vd.

¹⁵ R. Stephen Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi* (çev. Murtaza Bedir-Fuat Aydın), İstanbul, 2004, s.113.

¹⁶ Cüveynî, *el-Burhân fî Usûli’l-fikh*, I-II, (Thk. Abdülazim ed-Dîb), Katar, 1399, I, 565-566.

¹⁷ Genel itibariyle Şafii fıkıh usulünde hadis metodolojisi hakkında şimdiye kadar yapılmış en önemli çalışma Hüseyin Güleç tarafından yapılan “Şafii Fıkıh Usulünde Hadis Metodolojisi” adlı

ve değerlendirmeler eşliğinde bir sonuca varmaya gayret göstereceğiz. Bu bilgilere geçmeden önce onun hayatı ve eserleri hakkında bilgi vermek, konunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

1.2. Cüveynî'nin Kısaca Hayatı ve Eserleri¹⁹

İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknüddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî et-Tâî en-Nîsâbûrî (v. 478/1085), İslam düşüncesinin önde gelen şahsiyetlerinden biridir. Şafii mezhebinin kurumsallaşmasında büyük katkıları olmuştur.²⁰ Onun temel İslam bilimlerinin hemen hemen tüm alanlarında eser kaleme aldığı bilinmektedir.²¹

Cüveynî, 1419/1028 yılında Nişabur'da dünyaya gelmiştir. Bu bölgenin önemli müderrislerinden olan babası Abdülmelik el-Cüveynî ve amcası Ali b. Yusuf'tan ders alarak başladığı tahsil hayatını Ebu Bekir et-Temimi, Ebu'l-Kasım el-İsferâyînî, Ebu Abdurrahman en-Nill gibi devrinin önemli hocalarından aldığı derslerle sürdürmüş, kısa sürede gerekli şartları tedarik ettiğinden babasının vefatıyla boşalan müderrislik makamına henüz yirmi yaşını doldurmamışken geçmiştir. Müderrislik hayatında da değişik alimlerden dersler alarak kendisini yetiştirmeye çalışan müellif²², Hanefi-Mutezili görüşlere sahip olan dönemin Selçuklu Veziri Amidülmülk el-Kündürî'nin Eşarilere karşı sert tedbirler alarak alimleri hapse attırmaya başlaması üzerine memleketini terk ederek 445/1053 yılında Bağdat'a gitmek zorunda kalmıştır. Abbasi hilafetinin merkezinde aralarında Ebu Muhammed el-Cevherî'nin de bulunduğu bazı alimlerle görüş alışverişinde bulunma fırsatı elde eden Cüveynî, burada geçirdiği süre zarfında zaman zaman İsfahan'a gitmiş, oradaki ulemayla da görüşmüştür.

çalışmadır. Mezkur çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Araştırmanın birinci bölümünde hadislerin bilgi değeri bağlamında, kesin doğru ve kesin yalan haberler ile ilgili değerlendirmeler ele alınmıştır. Kesin doğru haberler çerçevesinde ön plana çıkan mütevatir haberler ayrı bir başlık olarak incelenmiştir. İkinci bölümde "haberi'l- vâhid" konusu ele alınmıştır. Üçüncü bölümde haberin bilgi değeri dışında kalan hadis usûlünün diğer tartışmalarına yer verilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Hüseyin, Güleç, *Şafii Fıkıh Usûlünde Hadis Metodolojisi*, AÜSBE, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2002.

¹⁸ Cüveynî'nin haber konusuna yaklaşımı hakkında verdiği bilgiler konusunda Eş'arî kelâmcısı, Şafii fakihi olan Gazzâlî'nin yaklaşımı için bkz. **Gazzâlî, el-Mustasfâ** min ilmi'l-Usûl, I-IV, (Thk. Hamza bin Züheyr Hafız), Medine, 1413, I, 162-249

¹⁹ Cüveynî'nin yaşadığı hicrî V. asra baktığımızda Abbâsî döneminden itibaren felsefî veaklî ilimlerin, ilm-i kelâm ve usûlü'd-dîn ile beraber, İslâm'ın yayılması, savunulması ve muhatapların iknâsı için vesile olarak kullanıldığını görmekteyiz. Bu dönemde Cüveynî de bir bakıma bu düşünce ve metod mirasını Eş'arîler'den alıp devam ettirmiştir. O dönemde Eş'arî düşünce sistemi, Mu'tezile ile Selefî anlayışının ortasında bir yol takip ediyordu. Cüveynî; Ebü'l Kâsım el-İsferâyînî, Ebü İshâk el-İsferâyînî, Ebü'l Hasan el-Bâhilî silsilesi ile Ebü'l Hasan el-Eş'arî'ye dayanan düşünce sistemini devam ettirmiştir. Hattâ Cüveynî ile beraber ilm-i kelâm, bulunduğu sınırları epeyce aşmıştır. Eş'arî, Bâkîllânî, İsferâyînî, Cüveynî ve Gazzâlî'yi, ilmi kelâma felsefî bir üslup kazandıran temsilciler olarak kabul etmek mümkündür. Muhammed ez-Zühaylî, *el-İmâmu'l-Cüveynî el-İmâmu'l-Haremeyn*, Beyrut, 1996, s. 113-120.

²⁰ Muhammed İsmail Şa'ban, *Usûlü'l-Fikh*, (Târîhuh ve Ricâlüh), Mekke, 1981, s. 189-191. Muhammed İbrahim, *Hanefî ve Şafîilerde Mezhep Kavramı*, çev. Faruk Beşer, İstanbul ty, s. 122-123.

²¹ George Makdisi, *İslam'ın Klasik Çağında Din-Hukuk-Eğitim*, ç. Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul 2007, s.73 vd.; Hayreddin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul 2004, s. 252-253; Bilal Aybakan, *İmam Şafii ve Fikhi Düşüncesinin Mezhepleşmesi*, İstanbul, 2007, s. 234-235.

²² Abdülazîm ed-Dîb, "Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn", *DİA*, VIII, 141

Daha sonra Mekke ve Medine'ye göç etmiştir. Yaklaşık dört yıl boyunca ikamet ettiği Hicaz'da tedaris faaliyetlerinde bulunarak fetvalar vermiştir. Ünü geniş bir coğrafyaya yayılmış ve kendisine "İmamü'l-Haremeyn" denilmiştir. Tuğrul Bey'in vefatından sonra Selçuklu sultanı olan Alp Arslan tarafından, Kündürü'nin yerine Nizamülmülk'ün vezirlik makamına getirilmesi üzerine 455/1063 tarihinde Nişabur'a dönmüş ve Nizâmiye Medresesi müderrisliğine²³ tayin edilmiştir.²⁴ Tedris faaliyetiyle paralel yürüttüğü telif çalışmalarıyla özellikle kelim ve fıkıh usûlü başta olmak üzere muhtelif İslami ilimlerde eser yazmıştır.²⁵ Kelâm ile ilgili; *eş-Şâmil fî usûli'd-dîn, el-İrşâd ilâ kavâti'l-edilleti fî usûli'l-i'tikâd, el-Akîdetü'n-Nizâmiyye, Lüma'u'l-edille fî kavâ'idi Ehli's-sünne, Şifâ'ü'l-galîl fî beyâni mâ vakaa fî't-Tevrât ve'l-İncîl mine't-tahrîf ve't-tebdîl, Mesâ'ilü'l-İmâm Abdilhak es-Sıkkîlî; Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh alanında Nihâyetü'l-matlab fî dirâyeti'l-mezheb, el-Gıyâsî (Gıyâsü'l-ümem fî iltiyâsî'z-zulem)*²⁶ *el-Burhân fî usûli'l-fikh*²⁷, *el-Varakât fî usûli'l-fikh, et-Telhîs (Telhîsu't-Takrîb), el-Kâfiye fî'l-cedel, ed-Dürretü'l-mudıyye fîmâ vakaa fîhi'l-hilâf beyne's-Şâfi'iyye ve'l-Hanefiyye, Mugîsü'l-halk fî ihtiyâri'l-ehâk* gibi kitapların da bulunduğu çok sayıda eser kaleme almıştır.²⁸ Yetiştirdiği çok sayıda öğrencisi arasında Ebu Hamid el-Gazâlî, Kiya el-Herrasi, Ali b. Muhammed et-Taberi, Ahmed b. Muhammed en-Nişaburi, Abdülğafur el-Farisi gibi isimler bulunmaktadır. Öğrencilerinden Abdürrezzak İshak et-Tusi daha sonraki yıllarda Sultan Sencer'in veziri olmuştur. Hayatının son demlerinde tasavvufa meyleden Cüveynî, 25 Rebiü'l-Ahir 478/20 Ağustos 1085 tarihinde Nişabur'da vefat etmiştir.²⁹

²³ Cüveynî'nin Nizâmiye Medresesi'nin başına getirilmesi ve vefatına kadar burada sürdürdüğü öğretim faaliyetinin, Ehl-i sünnet düşüncesinin özellikle de Eş'ariyye anlayışının yayılmasında çok etkili olduğunu söylemek mümkündür. Ahmet Ocak, "Osmanlı Medreselerinde Eş'arî Geleneğinin Oluşmasında Selçuklu Medreselerinin Etkileri", *XII.Türk Tarih Kongresi (4-8 Ekim 1999) Bildirileri*, Ankara 2002, III/2, s. 768-770.

²⁴ Özgür Kavak, "Siyasî-Fikhî Ahkâmın" Fıkıh Usûlü Zemininde Temellendirilmesi: Cüveynî'nin el-Gıyâsî'sinde Kat'ıyyat-Zanniyyat Ayrımı ve Modern Yorumları, *Divan*, 2009/2, cilt: XIV, sayı: 27, s. 23.

²⁵ Eserleri hakkında geniş bilgi için bk: Abdülazîm ed-Dîb, "Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn", *DİA*, VIII, 143-144.

²⁶ Bu eser hakkında yapılmış bir yüksek lisans çalışması için bkz. Abdullah Ünalın, İmâmü'l-Haremeyn Ebu'l-Meâl-î el-Cüveynî (419-478/1028-1085)'nin Gıyâsü'l-Ümem fî İltiyâsî'z-Zulem Adlı Eserine Göre Bey'at ve İmâmet, AÜSBE, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1994.

²⁷ Çalışmamızın temelini teşkil eden eser hakkında geniş bilgi ileriki sayfalarda verilecektir.

²⁸ Abdülazîm ed-Dîb, "Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn", *DİA*, VIII, 141-142.

²⁹ Cüveynî'nin hayatına dair geniş bilgi özellikle Şafii tabakat kitaplarında bulunmaktadır. Bu kitaplardaki bilgileri esas alarak kaleme alınmış bir dizibiyografi çalışması bulunmaktadır: Fevkiyye Hüseyin Mahmud, *el-Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn*, el-Müessesetü'l-Mısriyyeti'l-Amme, Kahire, 1964, Abdülazîm ed-Dîb, *Fikhü'l-İmâmî'l-Haremeyn, Hasâisuhu-Eseruhu-Menziletuhu*, Dârü'l-Vefâ, Katar, 1988, Muhammed b. Ali Osman Harbi, *İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî el-Cüveynîve Eserühüfî İlmî'l-kelem*, Alemü'l-Kütüb, Beyrut, 1986, Muhammed Rahili, *el-İmamel-Cüveynî: İmâmü'l-Haremeyn*, 2. bsk., Darü'l-Kalem, Dimaşk 1992, Abdülazîm ed-Dîb, "Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn", *DİA*, VIII, s. 141-144; Osmanlı Türkçesi ile yazılmış bir makale için bk. İzmirli İsmâil Hakkı, "İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî b. Cüveynî", *Dârü'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, IX:II, 1928, s. 1-33. Türkçe yazılmış çalışmalar: Mehmet Cengiz, *Cüveynî'de İcmâ Teorisi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2007, 13-52; Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde İnsan Hürriyeti: Cüveynî Eksenli Bir Tetkik*, İstanbul, 1997, s. 15-45.

2. Cüveynî'nin Haber Konusuna Yaklaşımı

Cüveynî'nin haber konusuna yaklaşımını irdelemeden önce onu *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh* adlı eserinde kısa da olsa bilgi vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz

el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh, İmâm Şâfiî'den sonra imam lakabıyla tanınan İmâmu'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin (v. 478/1085) ilmî tekâmül dönemine ait bu eseri, kelâmcı yönteme³⁰ göre telif edilmiş ilk kapsamlı usûl eseridir. Kendisinin Aristo'nun mantığından etkilendiği ancak delillere göre hareket ettiğinden dolayı kullandığı yöntem bakımından bağımsız olduğu kabul edilmektedir. Öyle ki, usûl ve kelâmın birçok meselesinde imâm Şâfiî ve imâm Eşarî'ye muhâlefet etmekten geri durmamıştır. Şâfiî âlimler, kendi eserlerinde her ne kadar onun söz konusu eserine sayısız atıflarda bulunmuşlarsa da bu muhalif tavrından dolayı eserini şerh etmekten uzak durmuşlardır.³¹ Buna karşılık Mâlikîlerden Ebû Abdullah el-Mâzerî (v. 536/1142) *İzâhu'l-Mahsûl min Burhâni'l-Usûl* adlı eseriyle ve Ali İsmail el-Ebyârî (v. 616/1219) *et-Tahkîk ve'l-Beyân fî Şerhi'l-Burhân* isimli eseriyle *el-Burhân*'ı şerh etmiştir. Cüveynî'nin ayrıca usûl ilmine dair *el-Varakât* ve *et-Telhîs* isimli iki eseri daha bulunmaktadır. Birincisi küçük hacimli olmasına rağmen üzerine birçok şerhler yapılmış ve ilim camiasında son derece rağbet görmüştür. İkincisi ise olgunluk döneminden önce Kâdî el-Bâkılânî'nin (v. 403/1013) görüşlerini yansıtarak kaleme aldığı hacimli bir eserdir.³²

Ehl-i sünnet âlimleri tarafından kelâmcıların metoduyla yazılmış fıkıh usûlü kitapları içinde Şâfiî'nin er-Risâle'sinden sonra günümüze kadar gelebilen en eski eser olan bu kitap, bir mukaddime ile yedi bölümden (kitab) ibarettir. Mukaddimedede usûl-i fıkhın tarifinden sonra hüsün-kubuh, teklif ve ilim konuları ele alınmıştır. Birinci bölümde önce beyân konusunda bilgi verilmekte, ardından emir, nehiy, şer'î hükümler, âm, hâs, nass, zâhir, mücmel, mutlak ve mukayyed kavramları ele alınmaktadır. Yine bu bölümde mütevâtir ve vâhid haber, cerh ve ta'dîl, mürsel ve müsned hadis ve hadis rivayeti konularına yer verilmiştir. İkinci bölüm icmâa, üçüncü bölüm kıyasa ayrılmıştır. Dördüncü bölüm istidlâl, beşinci bölüm tercih hakkındadır. Tercih bölümünde birbiriyle çatışır gibi görünen delillerden hangisinin tercih edileceği meselesi üzerinde durulmaktadır. Ayrıca nesih konusu da bu bölümde ele alınmıştır. Cüveynî başlangıçta el-Burhân'a icthad ve fetva bölümlerini de eklemeyi düşündüğü halde, sonradan bu konuları müstakil eserler halinde kaleme almayı tercih etmiştir. Ancak el-Burhân'ın Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki nüshasına (III. Ahmed, nr. 1321) bu iki bölüm sonradan zeyil olarak ilâve edilmiştir. Eserin tenkitli neşrini yapan Abdülazîm ed-Dîb, bu nüshayı esas alarak icthad ve fetvaya dair kitapları el-

³⁰ Mütetekellimîn metodunun en belirgin özelliği, bu yöntemin kurallarının delil ve burhânların gösterdiği yönde ortaya konulmuş olmasıdır. Bu metodu takibeden usûlcüler, belirli bir mezhebin lehinde taassup göstermeden, ulaştıkları usûl kurallarının kendi mezhep imâmının daha önce nakledilmiş fikhî çözümlere uygun olup olmadığına bakmaksızın, kullandıkları delillerin desteklediği kuralları tespit ettikten sonra, söz konusu kurallara uymuşlar; tesbit edilen bu kurallara uymayanları ise reddetmişlerdir. Zekiyyüddin Şa'ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları* (trc. İbrahim Kâfi Dönmez), Ankara, 1990, s. 30.

³¹ İhsan Akay, *Şâfiî Usûl Geleneğinde İmâm Şâfiî'ye Muhalif Usûl Görüşler*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır, 2015, s. 12.

³² Abdülazîm ed-Dîb, "Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn", *DİA*, VIII, 14.

Burhân'ın zeyli olarak neşretmiştir. Eser zeyille birlikte yedi bölümden oluşmaktadır. Cüveynî eserinde Ebû Hanîfe, Şâfiî, Dâvûd ez-Zâhirî, Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, Sayrafî, Bâkılânî, Ebû Bekir ed-Dekkâk, İbn Fûrek, Ebû İshak el-İsferâyînî gibi birçok imamın görüşlerini kaydederek onlardan faydalanır, gerekli yerlerde onlara itiraz eder ve sonunda kendi kanaatini belirtir. Cüveynî amel yönünden Şâfiî, itikad yönünden Eş'arî olmasına rağmen özellikle el-Burhân'da birçok meselede imamlarına muhalefette bulunmuş, bazı konularda ise hiçbir imama tâbi olmadan kendi ictihadına göre hareket etmiştir. Meselâ İslâm'dan önceki şeriatlara uyma mecburiyetinin bulunmadığı, namazı terkedenin öldürülmesinin gerekmemesi, Kur'an'ın hadisle neshinin mümkün olduğu gibi konularda Şâfiî'ye karşı çıkmıştır.³³

Cüveynî mezkur eserde haber konusunu 1. Doğru olup olmama yönüyle haberler 2. Kesin bilgi veya zannî bilgi ifade etmesi yönüyle haberler olmak üzere iki kısımda incelemiştir. Şimdi de Cüveynî'nin haber konusunu ele almasını maddeler halinde inceleyelim.

2.1. Cüveynî'nin Doğru Olup Olmama Yönüyle Haberler Konusuna Yaklaşımı

Kelamcılar haberin doğruluğu ve yanlışlığını esas alarak yaptıkları tasnifte haberi üç kısma ayırmışlardır. Buna göre haberler: a) Doğruluğu (sıdk) kesin olarak bilinen haberler. b) Yalan olduğu kesin olarak bilinen haberler: Bunlar da ya zaruri bilginin ya da nazari bilginin yalan/yanlış olduğuna delalet ettiği haberlerdir. c) Yalan olması ve doğru olması mümkün olan haberler: Ne kesin olarak doğru ne de kesin olarak yalan olduğu bilinmeyen haberlerdir.³⁴

Benzer bir tarifin kelamcılık yönü ağır basan Cüveynî tarafından da yapıldığı görülür. O, haberi; doğruluğu kesin olarak bilinen haber, yalan olduğu kesin olarak bilinen haber ve hakkında doğru ve yalan takdir etmenin mümkün olduğu haber olmak üzere üçe ayırır.³⁵ Ona göre, doğruluğu kesin olarak bilinen haber, zaruri olarak veya kesin delil neticesinde konusu (muhter) "kesinlikle bilinen"e uygun olan şeydir. Duyularla hissedilen şeyleri olduğu gibi haber vermek ve zaruri olarak bilinen şeyleri haber vermek buna örnek verilebilir. Konusu "bilinen"e uygun olduğu takdirde nazari olarak bilinen şeyi haber vermek de bu kısımda yer alır. Yine teamülün, örf ve adetin kendisine uygun düştüğü haber de mütevatir haberdur. Yalan olduğu kesin olarak bilinen haber, konusu "zaruri ve nazari olarak bilinen"e aykırı olan şeydir. Yine örf adetin yalan saydığı haberler de bu kısımda mütalaa edilir. Bu, çeşitli kısımlarda incelenir: 1. Kural olarak kalabalık bir topluluğun önünde meydana gelen bir olayın nakledilmesi için gerekli sebepler bulunursa o olayın gizli kalmayacağını; topluluğun onu mutlaka haber vereceğini ve böylece onun toplumda mütevatir olarak nakledileceğini, aksi halde söz konusu haberin yalan olduğunun anlaşılacağını fıkıh usûlcülerinin

³³ Mustafa Baktr, "el-Burhân fi Usûli'l-Fıkh", *DİA*, VI, 434

³⁴ Geniş bilgi için bk: Seyfeddin Amidî, *el-İhkâm fi Usûli'l-ahkâm*, I-IV, (Talik: Şeyh Abdurrezzak Afifi), Riyad, 2003, II, s. 7 vd; Eş'ari, *Makalatü-İslamiyyin*, I-II, (Thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, Kahire, 1369/1950 II, s. 117 vd.

³⁵ Cüveynî, *el-Burhân*, I, s. 583. Benzer görüşler için bkz. **Gazalî, el-Mustasfâ** min ilmi'l-Usûl, II, 162-177

ittifakla savundukları görülmektedir.³⁶ Bu görüş Cüveynî tarafından da kabul edilmiş ve bu konuda farklı örneklerle konu açıklanmaya çalışılmıştır.³⁷ Mütevatir olarak nakledilmesi gereken olayın niteliğini anlatmak için usûlcülerin çeşitli ifadeler kullandıkları gibi Cüveynî de mütevatir olarak nakledilmesi gereken olayın niteliğini anlatmak için büyük ve önemli işler/olaylar (emr azim, umur azime(ı zam), umur hatire, emr zihatar)³⁸ hadise azime,³⁹ büyük, korkunç, ürkütücü bir karışıklık, felaket veya fitne (gaile haile)⁴⁰ gibi çeşitli ifadeler kullanmıştır. Konuyla ilgili olarak çokça zikredilen şu örnek de bunu göstermektedir: Hz. Peygamber'in Hz. Ali'yi Gadir Hum'da bizzat imam tayin ettiği iddiasının asılsız olduğu ileri sürülmüştür.⁴¹

Onlara göre toplum nazarında bu kadar önemli bir olayı bu kadar kalabalık bir toplumun gizlencesi ve yaygın olarak nakletmemesi mümkün değildir.⁴²

Yine söz konusu kuralla ilgili bir takım örnekler üzerinde durularak onların bu kuralla uyup uymadığı üzerinde tartışmalar yapılmıştır. Bu örneklerin başında şunlar gelmektedir: "Aydın yarılması"⁴³, "Haccın kalabalık bir topluluk halinde yapılmasına rağmen" Hz. Peygamber'in kiran haccı mı yoksa ifrad haccı mı yaptığında ihtilaf edilmiştir.⁴⁴ Bu bağlamda sözü edilen bir olayın yaygın olarak nakledilmemesinin ya olaya şahit olan topluluğun kalabalık olmamasından ya ilgili olayın toplum tarafından yaygın olarak nakledilmesini gerektirecek niteliklere sahip olmamasından ya da uzun zaman geçtiği için toplumun ona verdiği önemin azalmasından kaynaklandığı savunulmuştur.⁴⁵

Keza "kametin ikişer kez okunup okunmaması"⁴⁶ ile ilgili olarak Hz. Peygamber'in kametin sözlerinin birer birer okunmasını emrettiği rivayet edilmiştir. Fakat kamet her gün defalarca toplum önünde okunmasına rağmen Hz. Peygamber'in bu emri yaygın olarak rivayet edilmemiştir. Cüveynî'nin kamet meselesini söz konusu kuralla karşı yapılan itirazlar içindeki en büyük (a'zam), en çetin (e'vas)⁴⁷ ve anlaşılması en zor(ağmaz)⁴⁸ mesele olarak görmesi dikkat

³⁶ Gazzâlî, *Menhul min Ta'likati'l-Usûl*, (Thk. Muhammed Heyto), yy. ts. s. 247; İbn Akîl, *el-Vâdih fi Usûli'l-fikh*, I-V, (Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki), Beyrut, 1999, IV, s. 347.

³⁷ Cüveynî, *el-Burhân*, I, s. 586 vd

³⁸ Cüveynî, *el-Burhân*, I, s. 586.

³⁹ Cüveynî, *el-Burhân*, I, s. 586.

⁴⁰ Cüveynî, *el-Burhân*, I, s. 586.

⁴¹ Gadir Hum konusunda bk. Cemal Sofuoğlu, "Gadir Hum Meselesi", *AÜ/FD*, XXVI (1983), s. 461-70; Ethem Ruhi Fırlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, Selçuk Yayınları, Ankara, 1993, s.341. dipnot 1; a.mlf. "Gadir-i Hum", *DİA*, XII, s. 279-80.

⁴² Cüveynî, *el-Burhân*, I, s.587; Cüveynî iki usûl eserinde de haber-i vâhidin kabul şartlarını incelerken hem toplumun yaygın olarak nakletmesi gereken olaylarla ilgili kuralı zikretmiş hem de umumul belva konusunu ele almıştır. O Gadir Hum olayı ile Umumul belvanın birlikte değerlendirilmemesi gerektiğini doğrudan ifade etmemekle birlikte iki konunun farklı değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiş ve belvanın umumi olduğu hükümlerin mütevatirolarak nakledilmesi gerekmeyen hususlardan olduğunu vurgulamıştır. Gazzali'nin de benzer tarzda ifadeleri bulunmaktadır. Cüveynî, *el-Burhân*, I, 666.

⁴³ Cüveynî, *el-Burhân*, I, s. 590.

⁴⁴ Cüveynî, *el-Burhân*, I, s.590.

⁴⁵ Cüveynî, *el-Burhân*, I, s.590-592.

⁴⁶ Cüveynî, *el-Burhân*, I, s. 593.

⁴⁷ Cüveynî, *el-Burhân*, I, s. 590.

⁴⁸ Cüveynî, *el-Burhân*, I, s. 593.

çekicidir. Cüveynî'nin "Hz. Bilal öyle yapmış olsaydı onun bazen ikişer bazen de birer okuduğunun yaygın olarak nakledilmesi gerekirdi" diyerek Bâkılânî'ye karşı çıktığı görülmektedir. Buna karşılık Cüveynî'nin kametin ikişer veya birer okunmasını sahabenin önemli görmemiş (tehvin) ve bu yüzden yaygın olarak nakledilmesine özen göstermemiş olabileceğini, sahabe onu yaygın olarak nakletmiş olsa bile fazla önemli görülmemesinden dolayı sonradan bu yaygınlığın ortadan kalkmış olabileceğini savunduğu görülmektedir.⁴⁹

Cüveynî kamet gibi meselelerde temel kuralları (usûl) kabul etmek ve "mezhepten ayrılarak hakâik yoluna" girmemek⁵⁰ gerektiğini ifade etmiştir.⁵¹

Cüveynî'nin bu ifadelerinden mütevatir olarak nakledilmesi gereken bir olayın toplum nazarında büyük ve önemli veya toplumu ilgilendirecek derece ilginç olması gerektiği anlaşılmaktadır. Mütevatir olarak nakledilmesi için gerekli sebeplerin bulunduğu öne sürülen olaya şahit olanların ise kalabalık (cem azim, cema azime) bir topluluk olması; başka bir ifadeyle bir haberi, mütevatir kılınabilecek nitelikte bir topluluk olması gerektiği⁵² belirtilmiştir.⁵³

2. Cüveynî'ye göre örfün muhalif gördüğü her haber yalandır.⁵⁴ Mucize olmaksızın peygamberlik iddiasında bulunan kişinin verdiği haber de yalandır.⁵⁵

Hakkında doğru ve yalan takdir etmenin mümkün olduğu habere gelince, bu da hakkında olumsuzluk (nefy) ve olumluluk (isbat) takdir etmenin geçerli olduğu haberdır.⁵⁶

1. Cüveynî'nin Kesin Bilgi veya Zannî Bilgi İfade Etmesi Yönüyle Haberlere Yaklaşımı

Cüveynî burada Mütevatir ve haber-i vâhid hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur.

1. Mütevatir haber: Cüveynî mütevatir haberi doğruluğu kesin olan haberler grubunda değerlendirmiştir. O bu konunun önemini farkındadır. Bu konuda önce muhaddis fukaha ve mütekellim alimlerin görüşlerini verdikten sonra katılmadığı

⁴⁹ Cüveynî, *el-Burhân*, I, s. 593-596.

⁵⁰ Cüveynî'nin "mezhepten ayrılarak hakâik yoluna girilmemesi gerektiği" ifadesiyle neyi kastettiği tam anlaşılacakla birlikte, genel kurala aykırı bir durum varsa bunun asıl sebebinin ne olduğunu tespit etmenin (hakaik yolu) o kadar önemli olmadığını kastettiği söylenebilir. Cüveynî'nin toplum önünde gerçekleşen önemli olayların mütevatir olarak nakledilmesi gerektiği kuralına uymayan bir durum varsa normalde {ala hukmü'l-i'tiyad) onun mütevatir olarak nakledilmeyen olaylar/işler kabilinden olduğunun anlaşılacağını savunduğu (Cüveynî, *el-Burhân*, I, 666), bu kuralı aklın zaruriyyatından telakki ettiği için de hiçbir olayın ona aykırı gerçekleştiğinin kabul edilemeyeceğini,' ama uğraşarak (tekellüf) ilgili kuralın dışına çıkılabilecek bir yorum getirilebileceğini ifade ettiği görülmektedir. Cüveynî, *el-Burhân*, I, 591-92. Bkz. Mehmet Ali Yargı, Fıkıh Usûlcülerine Göre Yaygın Olarak Nakledilmesi Gereken Haberler, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 7, 2006, 168. dipnot

⁵¹ Buhari, "Ezan", 2-3; Müslim, "Salah", 2; Ebü Davud, "Salah", 29; İbn Mace, "Ezan", 19; Tirmizi, "Salah", 141. Cüveynî, *el-Burhân*, I, s. 594-595.

⁵² Mehmet Ali Yargı, Fıkıh Usûlcülerine Göre Yaygın Olarak Nakledilmesi Gereken Haberler, s.146.

⁵³ Cüveynî, *el-Burhân*, I, s. 588.

⁵⁴ Cüveynî, *el-Burhân*, I, s. 596.

⁵⁵ Cüveynî, *el-Burhân*, I, s. 596.

⁵⁶ Cüveynî, *el-Burhân*, I, s. 598.

fikirleri tenkit eder, sonra kendi fikrinin beyan eder. O mütevatir haberi çeşitli kısımlarda incelemiştir. 1. Kısım Mütevatir: “Haber verenlerin kendisine dayandıkları ilim açısından: Bunun anlamı şudur: Muhibirlerin zaruri olarak bildikleri şey hakkında haber vermeleri buna örnek verilebilir. Bu zaruri ilim gerektirir ve içerir. Ancak nazari olarak bildikleri bir şey hakkında haber verilerse bu ilim gerektirmez. Bu, cumhur usûlcülerin görüşlerine muvafaktır.⁵⁷ O ayrıca zaruri bilginin hisse dayalı olması şartını kabul etmemekte ve şöyle demektedir: “Bu kaydı koymanın bir anlamı yoktur. Haberleri duyulara isnat etme şartı anlamsızdır. Çünkü istenen şey, zorunlu bilgiden haberin sadır olmasıdır. Sonra duyulara ve duyu idraklerine terettüp ederya da durumların karinelerinden meydana gelir. Dolayısıyla özellikle duyunun onda etkisi olmaz. Zira duyu, utanan ve öfkelenen kimsenin yüzünün kızarmasıyla korku ve endişeden meydana gelen yüz kızarmasını ayırt edemez. Bunu ancak akıl ayırt edebilir.⁵⁸ O daha sonra mütevatir haberin bedihi ve zaruri bilgiden kaynaklanmış olmasının şart olduğunun bu bilginin gerek duyulardan gerek hal karinelerine ihtiyaç olmadığını ifade etmektedir.”⁵⁹

2. Kısım Mütevatir: Haber verenlerin sayısı: Cüveynî, bu konuda ihtilaf edildiğinin hatta bir kişi ile bile tevatür hasıl olur diyenlerden tutun da bir sayıyla sayılmayacak kadar veya bir beldenin alamayacağı kadar çok sayıda kişinin şart olduğunu ileri sürenler olduğunu ifade etmektedir. Ancak o bu sayı verenleri eleştirirken onların bu konuda şeriatteki herhangi bir sayıya dayanmadıklarını bunun herhangi bir durumu ifade eden sayılar olduğunu ifade eder. Onları tenkit mahiyetinde onların bir kısmının doğruyu anlamaktan uzak olduklarını, bir kısmının da havada dolaşan vukubulmayan düşünceler olduğunu ifade eder.⁶⁰ O daha sonra sayı belirleyen görüşleri reddetmeye başlamaktadır.⁶¹ Cüveynî, ilmi sonuç veren hal karinelerine itibar edilmesi gerektiği görüşündedir. Bu karineler sabit olunca sayıya bakmadan ilim sabit olur ve bunlar belirli bazı sınırlarla kayıtlanamaz. Bu utananın utanması, korkanın korkusu öfkelinin öfkesi gibidir. Bu karineler sabit olunca hiç kimsenin reddedemeyeceği şekilde bilgiler apaçık ortaya çıkar. Bu bilgileri elde eden kimse bu karinelere bir kayıt koymaya ve diğerlerinden ayırdedecek şekilde tavsif etmeye çalışsa yapamaz. Bu karineler önemlidir bir kayıt altına almak mümkün değildir.⁶² Kısacası Cüveynî'ye göre muhibirin doğruluğu ilgili bilginin oluşması, sınırlı ve muayyen bir sayıya bağlı değildir. Ancak doğruluk (sıdk) karineleri gerçekleştiği zaman bilginin olduğu bilinir. Mesela oldukça önemli, ünlü ve üstün meziyetlerini korumada son derece titiz bir kişi düşünün. Bu kişi, yalınayak, başı açık, elbisesini yırtıyor, çılgılık ve nara atıyor, babasının veya çocuğunun öldüğünü söylüyor. Bu arada cenaze müşahede ediliyor ve kollarını sıvamış girip çıkan ölü yıkayıcısı görülüyor. Deli veya çılgın olmadığı kesin olarak biliniyorsa bütün bu ve benzeri karineler, verdiği haberle birleşince, bu karineler, o kişinin doğruluğunu bilmeyi içerir. Bu, Nazzam'ın görüşüdür. Cüveynî, Basra Mu'tezile ekolünün ileri gelen

⁵⁷ Cüveynî, *el-Burhân*, I, s. 566-567

⁵⁸ Cüveynî, *el-Burhân*, I, s. 568

⁵⁹ Cüveynî, *el-Burhân*, I, s. 568

⁶⁰ Cüveynî, *el-Burhân*, I, s. 571

⁶¹ Cüveynî, *el-Burhân*, I, s. 572

⁶² Cüveynî, *el-Burhân*, I, s. 575-576

kelâmcılarından Nazzam'ı bu görüşünde tasdik eder ve onunla aynı görüşü paylaşır.⁶³ O devamında sayı şartına tenkitlerini sürdürürken “tek bir kişinin haberinin doğru olabileceğini”⁶⁴, “büyük sayıda bir topluluğun rivayet ettikleri haberin yalan olabileceğini” ifade eder. Cüveynî, sayının şart olmadığını dolayısıyla adede itimad edilmemesine şu örneği verir: “Kral kendi asıl amacını gizlemek için komutanları bir hile/tuzak üzere birleştirebilir. Dolayısıyla yalan üzere birleşmek mümkün olabileceğinden dolayı mücerred sayıya itimat edilmez.”⁶⁵ Ancak Cüveynî sayı çokluğunun da karinelerden biri olduğunu da reddetmemektedir.⁶⁶

3. Kısım Mütevatir: Usûlcülerin mütevatir haberde şart koştuğu senedin başı ile sonu ve ortasındaki ravilerin eşit olması şartına gelince usûlcüler bu konuya önem vermişlerdir. Ancak Cüveynî burada bazılarının sadece Hz. Peygamberden nakleden ilk tabakanın sayısını tam olmasını yeterli görmediklerini bunun her aşırda olması gerektiğini söylemelerine karşılık bunun da tevatür şartlarından olmadığını söylemekte ve işin aslının şöyle olduğunu ifade etmektedir: “Tevatür adet hükümlerindedir. Adetler süreklidir. Adet hükümlerinde zanna yer yoktur. Öyleyse düşünen kişi adetin muhakkem olduğunu kabul etsin reddetmesin.”⁶⁷ Burada Cüveynî, belki de Mütevatir için kullandığı “haberlin süreklilik içerisinde kesintiye uğramadan nesilden nesile tekrarlanarak nakledilmesi “fıkrinin çok önemli olduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Cüveynî'nin bu yaklaşımı, Ehl-i Hadisin, Mütevatir hadis için aradıkları şartlarla örtüştüğü söylenebilir.

Bütün bunlardan şu sonuca varmak mümkündür: Gerek Nazzam gerekse onunla aynı görüşü benimseyen Cüveynî'ye göre, haberlin bilgi ifade etmesi için nakledenlerin sayısından çok, nakledenin doğruluğunu ortaya koyan karineler önemlidir. Karineler bu iki haber türünden hangisiyle bir arada bulunursa, o haber bilgi ifade eder.⁶⁸

2. Cüveynî'ye Göre Haber-i vâhid ve Epistemolojik Değeri

Haber-i vâhid etrafında yapılan tartışmalar sebebiyle bu terim mahiyet ve kavram bakımından tarih içinde anlam değişikliklerine uğramış, ilk zamanlar “bir veya birkaç kişinin haberi” anlamına gelirken sonraları ise “mütevâtir seviyesine ulaşmayan haber” mânasında kullanılmıştır. Terimin ikinci tanımı, haber-i vâhidlerin dinde delil olup olmayacağı hususuyla ilgili olup fıkhın tedvin edilmeye başlandığı II. (VIII.) yüzyılın ilk yarısında vehim, şek, zan ve yakîn gibi aklî konuların İslâm toplumunda yayılmasıyla birlikte ortaya çıkmıştır.⁶⁹ Cüveynî de haberli vâhidi “*Haber-i vâhid doğru ve yalan olduğu kesin bilinmeyen haberdir.*”⁷⁰ Bu tanımda önemli olan husus, râvî sayısı konusunda bir ifadenin yer almamasıdır.

⁶³ Cüveynî, *el-Burhân*, I, s. 576-577

⁶⁴ Cüveynî, *el-Burhân*, I, s. 577

⁶⁵ Cüveynî, *el-Burhân*, I, s. 577-578

⁶⁶ Cüveynî, *el-Burhân*, I, s. 577-580

⁶⁷ Cüveynî, *el-Burhân*, I, s. 581-582

⁶⁸ Cüveynî'nin Nazzam'la aynı görüşü paylaşmasıyla ilgili bilgi için bk. Cüveynî, *el-Burhân*, I, s. 574-576.

⁶⁹ Mustafa Ertürk, “Haber-i Vâhid”, *DİA*, XIV, 349.

⁷⁰ Cüveynî, *el-Burhân*, I, s. 583.

Cüveynî haber-i vâhidin ilim amel ilişkisi konusunda Şâfiî ve diğer usûlcülerden farklı bir yaklaşım sergilemektedir. Zira cumhura nispet edilen, “*haber-i vâhid, bilgiyi gerektirmez, ameli gerektirir*” şeklindeki kanaatin tesâhul olduğunu ifade etmektedir. Ona göre kesin olan husus şudur: “*haber-i vâhid, bilgi ve amel gerektirmemektedir.*”⁷¹ Çünkü eğer haber-i vâhidle amel etmenin vacipliği kesin biçimde sabit olsaydı “*amelin vacibliği bilgisi*” sabit olurdu ve bu da haber-i vâhidin bir tür bilgiye götürmesi anlamına gelirdi ki bu yaklaşım tutarlı değildir; zira özü itibariyle zannî olan bir şeyin kesin bilgi gerektirmesi imkânsızdır. Bu bakımdan haber-i vâhidle amel konusu, haber-i vâhidin özüne değil haber-i vâhidle amelin vacipliğini gerektiren delillere dayanmaktadır ve esasen bu tartışma lafzî bir tartışmadır.⁷² Aslında Cüveynî, bu konuda her ne kadar farklı bir yaklaşım sergilese de cumhurun görüşünden çok farklı düşünmemektedir. Çünkü o da cumhur gibi haber-i vâhidle amelin vacipliğini savunmaktadır şu farkla, bu konudaki cumhurun kolaya kaçan ifadesi yerine Cüveynî, konuyu daha ince ve detaylı bir ifade ile arz etmektedir. Dolayısıyla bu tartışma manevi değil lâfzî bir tartışmadır.⁷³

Cüveynî, ulemanın haber-i vâhid ilim gerektirmez, amel gerektirir görüşüne karşıdır. O'na göre haber-i vâhid, ne zorunlu olarak bilgi ne de ameli gerektirir. Çünkü eğer haber-i vâhid ile ilim kesin bir şekilde sübut bulursa, o zaman amelin vücûbu ile ilim sabit olur. Bu ise ilim çeşitlerinden birine götürür. Bu ise muhaldir. Çünkü zatında zannî olan bir şeyin kesin bilgiye/ilme götürmesi mümkün değildir. Cüveynî, haber-i vâhidin ilim ifade etmesine kesin bir şekilde karşı çıkar. Cüveynî, Allah Resûlü'nün uygulamalarını da haber-i vâhidi temellendirirken kullandığı argümanlardandır.

Ancak o bu uygulamaların mütevâtir olarak nakledildiğini söyleyerek bunu daha güçlü bir şekilde ifade eder. Cüveynî, haber-i vâhidle amel etme gerekliliğini iki şeye bağlar; bunlardan ilki haber-i vâhid ile hükmetme meselesinin mütevâtir habere dayanmasıdır ki Ona göre buna ancak Allah'ı inkâr eden ve inatçı birileri karşı koyar. Bunu şöyle açıklamaktadır:

“Biz akıllarımızla kesin bir şekilde (باضرار) biliyoruz ki Allah Resûlü elçiler gönderiyor; onlara ahkâmı, helal ve haramın tafsilatını tebliğ etme vazifesi yüklüyordu. Belki de onlarla mektuplar/kitaplar gönderiyordu. Onların bu şekilde Allah Resûlü'nün emirlerini nakletmeleri hep âhâd haberler yoluyla cereyan ediyor ve onları için ismet de lazım gerekli değildi. Onların haberleri zann ifade ediyordu. Bu (uygulama), kesin ve karşı konulamayacak bir şekilde mütevâtir olarak cereyan etmişti. Buna, ancak mütevâtiri inkâr eden karşı koyabilir, şaşkınlar reddeder.”⁷⁴

Cüveynî, ikinci dayanağını ise sahabenin icmasına bağlar. Cüveynî'ye göre sahabenin haber-i vâhidlerle amel etme konusundaki icmaları mütevâtir olarak rivâyet edilmiştir. Cüveynî, bu ikisinin kesin bilgi ifade ettiğini söyler. Dolayısıyla haber-i vâhidle amel etmeyi kesin bilgiye dayandırır.

⁷¹ Cüveynî, *el-Burhân*, I, s. 599.

⁷² Cüveynî, *el-Burhân*, I, s. 599.

⁷³ Abdulazîm ed-Dîb, *İmâmu'l-Haremeyn*, s. 176.

⁷⁴ Cüveynî, *el-Burhân*, I, s. 600-601.

Cüveynî, haber-i vâhidle amel edilme gerekliliğini uzunca tartışır ve muhaliflerinin görüşlerini tek tek zikrederek cevaplar verir.⁷⁵

Cüveynî'ye göre tevatür derecesine ulaşmamış hiçbir haber tek başına bilgi ifade etmez. Ancak kendisine akli bir delil eşlik eder, ya da bir mucize onu destekler, veyahut mucizeyle desteklenmiş birinin sözü onu doğruluyor ise bu durumda bilgi ifade eder. Diğer taraftan Cüveynî'nin mütevatir olarak nakledilmesi gereken olayları çeşitli kısırlara ayırarak tarihi gerçeklere dikkat çektiği görülmektedir. O bazı olaylar meydana geldiğinde toplumda yaygın olarak bilindiğine ve mütevatir olarak nakledildiğine; fakat zamanla söz konusu haberi nakledenlerin onun nakline verdikleri önemde bir azalma olduğuna ve sonunda ilgili haberin, haberi ahad seviyesine indiğine hatta bazen sürenin uzaması sonucunda o olayın unutulup gittiğine işaret etmiştir. Cüveynî bu tür olaylara bir devlet başkanının bir beldeye girmesini örnek vermiştir. O "dini işler" gibi bazı olayların ise nakledilmesi için gerekli sebepler bulunduğu zaman uzun süre mütevatir olarak nakledileceğini ileri sürmüştür. Konuyla ilgili olarak dindeki "celiyyat"⁷⁶ nakletmek üzere din mensuplarının isteklerinin bulunduğu dikkat çekmiş ve onların uzun süre mütevatir olarak nakledileceğini söylemiştir. Fakat bu istek ve ilginin zamanla zayıflayabileceğine ve söz konusu dini işlerin de unutulup gideceğine dikkat çekmiştir.⁷⁷ Ona göre haber-i vâhidi reddeden bir başka grup da Rafizilerdir.⁷⁸

Cüveynî'nin, haber-i vâhidle amel etme gerekliliğini mütevatir habere dayandırması ile sahabenin icmasına bağlamasının ona ait orjinal bir yaklaşım tarzı olduğu ifade edilmelidir.

Sonuç

Cüveynî, Eş'ari ekole bağlı bir kalamcı olmasına rağmen gençliğinden itibaren hiç kimseyi taklit etmemiştir. Bir çok konuda mezhebinin meşhur imâmlarına bile zaman zaman muhâlefet etmiş, aynı zamanda diğer mezheplerin görüşlerine de muvafakat edebilmiştir. Haber konusunda da aynı yöntemi takip ettiği görülmektedir. Örneğin haberin tanımı etrafında yapılan spekülasyonları aktardıktan sonra habere ilişkin görüşleri nakletmiş hem mütevatir hem de haber-i vâhid konusunda aktarılan tanımlar arasında tercih edebileceği durumlar olduğunda, onlardan birini tercih etmiş ve bunu da belirtmiştir.

Cüveynî Eş'arî kalamcısı ve Şafiî fakih olarak genel olarak haber konusunu doğru olup olmama yönüyle haberler ve kesin bilgi veya zannî bilgi ifade etmesi yönüyle haberler olmak üzere iki kısımda incelemiştir.

O kalamcıların haberin doğruluğu ve yanlışlığını esas alarak yaptıkları tasnifte olduğu gibi haberi doğruluğu (sıdk) kesin olarak bilinen haberler, yalan olduğu kesin olarak bilinen haberler ile yalan olması ve doğru olması mümkün olan haberler olmak üzere üç kısma ayırmıştır.

⁷⁵ Cüveynî, *el-Burhân*, I, s. 601-602.

⁷⁶ Cüveynî'nin "celiyyat" kelimesi ile kamet gibi toplum önünde sürekli yapılan ibadetleri kastettiği ifade edilmektedir. Bkz. Mehmet Ali Yargı, *Fıkıh Usûlcülerine Göre Yaygın Olarak Nakledilmesi Gereken Haberler*, 43. dipnot

⁷⁷ Cüveynî, *el-Burhân*, I, s. 588-99.

⁷⁸ Cüveynî, *el-Burhân*, I, s. 600.

Cüveynî'nin kesin bilgi veya zannî bilgi ifade etmesi yönüyle haberleri ahad ve Mütevatir haber olmak üzere iki kısımda incelemiştir.

Cüveynî, *Haber-i vâhidi, doğru ve yalan olduğu kesin bilinmeyen haber olarak tanımlamaktadır*. O ulemanın haber-i vâhid ilim gerektirmez, amel gerektirir görüşüne karşıdır. O'na göre haber-i vâhid, ne zorunlu olarak bilgi ne de ameli gerektirir. Çünkü eğer haber-i vâhid ile ilim kesin bir şekilde sübut bulursa, o zaman amelin vücûbu ile ilim sabit olur. Çünkü zatında zannî olan bir şeyin kesin bilgiye/ilme götürmesi mümkün değildir. Cüveynî, Allah Resûlü'nün uygulamalarını da haber-i vâhidi temellendirirken kullandığı argümanlardandır. Ancak o bu uygulamaların mütevâtir olarak nakledildiğini söyleyerek bunu daha güçlü bir şekilde ifade eder. Haber-i vâhidin bilgi hâsıl etmeyeceğini ve onunla amelin ancak mütevâtir habere veya sahabe icmasına dayandığında geçerli olacağını ifade etmiştir.

Mütevatir habere gelince Cüveynî mütevatir haberi doğruluğu kesin olan haberler grubunda değerlendirmiştir. Bu konuda önce muhaddis fukaha ve mütekellim alimlerin görüşlerini verdikten sonra katılmadığı fikirleri tenkit eder, sonra kendi fikrinin beyan eder. O mütevatir haberi çeşitli kısımlarda incelemiştir. O ayrıca zaruri bilginin hisse dayalı olması şartını kabul etmemekte ve bunu ancak aklın ayırt edebileceğini ifade etmektedir. Onun akla yaptığı vurgu önemlidir.

Cüveynî mütevatir haber konusunda haber verenlerin sayısı konusunda ihtilaf edildiğini dile getirirken, ilmi sonuç veren hal karinelerine itibar edilmesi gerektiği görüşündedir. Ona göre bu karineler sabit olunca sayıya bakmadan ilim sabit olur ve bunlar belirli bazı sınırlarla kayıtlanamaz. Kısacası Cüveynî'ye göre muhbirin doğruluğu ilgili bilginin oluşması, sınırlı ve muayyen bir sayıya bağlı değildir. Ancak doğruluk (sıdk) karineleri gerçekleştiği zaman bilginin oluştuğu bilinir. Bu aynı zamanda Nazzam'ın görüşüdür. Cüveynî, Basra Mu'tezile ekolünün ileri gelen kelâmcılarından Nazzam'ı bu görüşünde tasdik eder ve onunla aynı görüşü paylaşır. O sayı şartına tenkitlerini sürdürürken tek bir kişinin haberinin doğru olabileceğini, çok sayıda bir topluluğun rivayet ettikleri haberin de yalan olabileceğini ifade eder. Cüveynî de sayı şartı olmadığını, adede itimad edilmemesini söylerken sayı çokluğunun da karinelerden biri olduğunu da kabul etmektedir.

Cüveynî Mütevatir için haberin süreklilik içerisinde kesintiye uğramadan nesilden nesile tekrarlanarak nakledildiğini ifade etmiştir.

Cüveynî'ye göre, haberin bilgi ifade etmesi için nakledenlerin sayısından çok, nakledenin doğruluğunu ortaya koyan karineler önemlidir. Bu karineler bu iki haber türünden hangisiyle bir arada bulunursa, o haber bilgi ifade eder.

Cüveynî'ye göre tevatür derecesine ulaşmamış hiçbir haber tek başına bilgi ifade etmez. Mütevatir olarak nakledilmesi gereken olayın niteliğini anlatmak için usûlcülerin çeşitli ifadeler kullandıkları gibi Cüveynî de mütevatir olarak nakledilmesi gereken olayın niteliğini anlatmak için büyük ve önemli işler/olaylar (emr azim, umur azime (ızam), umur hatire, emr zihatar) hadise azime, büyük, korkunç, ürkütücü bir karışıklık, felaket veya fitne (gaile haile) gibi çeşitli ifadeler kullanmıştır.

Ancak ona göre mütevâtir niteliği taşıyan haberler kesin bilgi ifade etmekte ve kaynak değeri taşımaktadır. Doğruluğunu ortaya koyan karineler taşımayan haber-i vâhidin bilgi hâsıl etmeyeceğini ve onunla amelin ancak mütevâtir habere veya sahabe icmasına dayandığında geçerli olacağını ifade etmiştir. Bu yaklaşımın Cüveynî'ye ait orjinal bir yaklaşım olduğu söylenebilir.

Sonuç olarak haber konusunun fıkıh usûlcüleri tarafından daha çok irdelendiği görülmektedir. Bunun için haber konusunun dolayısıyla hadislerin daha iyi anlaşılıp yorumlanması için fıkıh usûlü tarzında yazılmış eserlerden faydalanmanın zorunlu olduğunu ifade etmemiz gerekmektedir.

Kaynakça

AKAY, İhsan, *Şâfiî Usûl Geleneğinde İmâm Şâfiî'ye Muhalif Usûlî Görüşler*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır, 2015.

ÂMİDÎ, Seyfeddin, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkam*, I-IV, (Talik: Şeyh Abdurrezzak Afîfi), Riyad, 2003

APAYDIN, H. Yunus, "Haber-i Vâhid", *DİA*, XIV.

AYBAKAN, Bilal, *İmam Şafii ve Fıkhi Düşüncesinin Mezhepleşmesi*, İstanbul, 2007.

el-BAĞDÂDÎ, Hatîb, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, I-II, (Thk. Mâhir Yâsin el-Fahl), Daru İbni'l-Cevzi, Kahire, 1432.

el-BÂKILLÂNÎ, Muhammed b.Tayyib, *Kitabu Temhîdu'l-evâil ve telhisu'd-delâil* (nşr. İmaduddin Ahmed Haydar), Beyrut, 1987.

BAKTIR, Mustafa, "el-Burhân fî Usûlil-Fıkh", *DİA*, VI.

CENGİZ, Mehmet, *Cüveynî'de İcmâ Teorisi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2007.

CÜRCÂNÎ, *et-Ta'rifat* (Thk. İbrahim el-Ebyârî), Dâru'l-Kütübi'l- Arabî, Beyrut, 1405.

CÜVEYNÎ, *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh*, I-II, (Thk. Abülazim ed-Dib), Katar, 1399.

ed-DÎB, Abdulazîm, *Fıkhü İmâmi'l-Haremeyn, Hasâisuhu-Eseruhu-Menziletuhu*, Dârû'l-Vefâ, Katar, 1988.

ed-DÎB, Abdulazîm, "Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn", *DİA*, VIII.

EKİNCİ, Özden Kanter, Haberin Bilgi Değeri, *Kelam Araştırmaları* 7:1, 2009.

ERDEMCİ, Cemalettin, Kelam İlminde Haberin Epistemolojik Değeri, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, cilt: VI, sayı: 1, 2006, ss. 153-176

ERTÜRK, Mustafa, "Haber-i Vâhid", *DİA*, XIV.

EŞ'ARÎ, *Makalatü-İslamiyyin*, I-II, (Thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, Kahire, 1369/1950.

FEVKİYYE, Hüseyin Mahmud, *el-Cüveynî, İmamü'l-Haremeyn*, el-Müessesetü'l-Mısriyyeti'l-Amme, Kahire, 1964.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, Selçuk yayınları, Ankara, 1993.

GAZZÂLÎ, Ebû Hâmid, *Mustasfa* (İslam Hukukunda Deliller Ve Yorum Metodolojisi), I-II (Trc. Yunus Apaydın), Kayseri, 1994.

GAZZALÎ, el-Mustasfâ *min ilmi'l-Usûl*, I-IV, (Thk. Hamza bin Züheyr Hafız), Medine, 1413.

GAZZÂLÎ, *Menhul min Ta'likati'l-Usûl*, (Thk. Muhammed Heyto), yy. ts.

GÜLEÇ, Hüseyin, *Şafî Fıkıh Usulünde Hadis Metodolojisi*, AÜSBE, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2002.

HANSU, Hüseyin, *Mutezile ve Hadis*, Ankara, 2004.

HARBÎ, Muhammed b. Ali Osman, *İmamü'l-Haremeyn Ebü'l-Meali el-Cüveynî ve Eserühü fi İlmi'l-kelam*, Alemü'l-Kütüb, Beyrut, 1986.

HUMPHREYS, R. Stephen, *İslam Tarih Metodolojisi* (çev. Murtaza Bedir-Fuat Aydın), İstanbul, 2004.

İBN AKÎL, Bahâeddin, *el-Vâdih fi Usûli'l Fikh*, I-V, (Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki), Beyrut 1999.

İBN DUREYD, *Cemheretü'l-lüğa*, Darü Sadır, Beyrut, ts.

İBN MANZUR, *Lisanü'l-Arab*, Daru Sadır, Beyrut, ts.

İBRAHİM, Muhammed, *Hanefî ve Şafîilerde Mezhep Kavramı*, çev. Faruk Beşer, İstanbul, ts.

İSFEHÂNÎ, Râğıb, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'ân*, İstanbul, 1986.

İZMİRLİ, İsmâil Hakkı, "İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî b. Cüveynî", *Dârü'l-Fünûn İlâhiyat Fakültesi Mecmuası*, IX:II, 1928, ss.1-33.

KARAMAN, Hayreddin, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul, 2004.

Cüveynî'nin el Gıyâsi'sinde Kat'ıyyat-Zanniyyat Ayrımı ve Modern Yorumları, cilt: XIV, sayı: 27, 2009/2, ss. 21-55.

KAVAK, Özgür, "Siyasî-FikhîAhkâmın" Fıkıh Usûlü Zemininde Temellendirilmesi:

el-KEFEVÎ, Ebu'l-Bekâ, *Külliyâtü ebi'l-Bekâ* (neşr. Adnan Derviş- Muhammed el-Mısri) Beyrut, 1413/1993.

KIRBAŞOĞLU, M. Hayri, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, Ankara, 2002.

KOÇYİĞİT, Talat, *Hadis Usûlü*, Ankara, 1993.

MAKDİSİ, George, *İslam'ın Klasik Çağında Din-Hukuk-Eğitim*, çev. Hasan Tuncay, Başoğlu, İstanbul, 2007.

OCAK, Ahmet, "Osmanlı Medreselerinde Eş'arî Geleneğinin Oluşmasında Selçuklu Medreselerinin Etkileri", XII. Türk Tarih Kongresi (4-8 Ekim 1999) Bildirileri, III/2, Ankara, 2002, ss. 763-776.

ÖZLER, Mevlüt, *İslâm Düşüncesinde İnsan Hürriyeti: Cüveynî Eksenli Bir Tetkik*, İstanbul, 1997.

RAHİLİ, Muhammed, *el-İmamel-Cüveynî: İmamü'l-Harameyn*, 2. bsk., Darü'l-Kalem, Dımaşk, 1992.

SEM'ÂNÎ, Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed, *Kavâtı 'u'l-edille fi Usûli'l-Fıkh*, I-V, nşr. Abdullah b. Hâfız b. Ahmed el-Hakemî, Mektebetü't-Tevbe, Riyâd, 1998.

Şa'ban, Zekiyyüddin, *İslâm Hukuk İlminin Esasları* (trc. İbrahim Kâfi Dönmez), Ankara 1990.

es-SEMERKANDÎ, Alaüddin, *Mizânü'l-Usûl fi Netâicil Ukûl*, I-II (Thk. Abdümelik Abdurrahman es-Sa'di), Mekke, 1404/1984.

SOFUOĞLU, Cemal, "Gadir Hum Meselesi", *AÜİFD*, XXVI, 1983, ss. 461-470.

....., "Gadir-i Hum", *DİA*, XII.

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, I-II, Ankara, 1988.

ÜNALAN, Abdullah, *İmâmü'l-Harameyn Ebu'l-Meâl-î el-Cüveynî (419-478/1028-1085)'nin Gıyasü'l-Ümem fi İltiyasi'z-Zulem Adlı Eserine Göre Bey'at ve İmâmet*, AÜSBE, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1994.

YARGI, Mehmet Ali, *Fıkıh Usûlcülerine Göre Yaygın Olarak Nakledilmesi Gereken Haberler*, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 7, 2006, ss. 141-179.

ZEMAŞERÎ, Mahmûd b. Ömer, *Esâsu'l-Belâğa*, (Thk. Abdurrahim Mahmûd), Beyrut, ts.

ZÜHAYLÎ, Muhammed, *el-İmâmu'l-Cüveynî el-İmâmu'l-Harameyn*, Beyrut, 1996.